

ULUSLARARASI 21. YÜZYILDA TÜRK DÜNYASINDA DİL EDEBİYAT KÜLTÜR SEMPOZYUMU

(INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON LANGUAGE, LITERATURE AND
CULTURE IN THE TURKIC WORLD IN THE 21st CENTURY)

04-05 Aralık 2021 | Çevrimiçi-10.30

04-05 December 2021 | Online-10.30

Sempozyum Teori dergisinin Youtube kanalından canlı yayınlandı.

Bağlantı Adresi: <https://www.youtube.com/c/TeoriDergisi>

<https://www.youtube.com/channel/UCip0eFXD2DK4jASvL3GOGHQ>

13.00 -14.00

ÖĞLE YEMEĞİ ARASI

14.00 – 15.00

**Türk Dünyasında Birbirini Algılama- İmge
Cengiz Aytmatov Oturumu**

Oturum Başkanı
Prof. Dr. Zilola Khudaybergenova

Prof. Dr. Ayder Memetov & Öğrt. Üyesi Edibe Mecitova
Kırım 'da Karaylar
Vernadsky Kırım Federal Üniversitesi, Kırım – Rusya Federasyonu

Doç. Dr. Mahliyo Umarova
Fitrat Dramaturjide Tarihi İnsanların İmajlarının Yorumlanması
Özbekistan Dünya Dilleri Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Ar. Gör. Şefika Abduramanova
A.S. Puşkin'in Kırım İzlenimleri Doğu Felsefesi Işığında
Kırım Cumhuriyeti Devlet Bütçe Kurumu “Kırım Tatar Kültür ve
Tarihi Miras Müzesi”, Kırım – Rusya Federasyonu

Gözen Esmer - Lisans Öğrencisi
Batı Asya 'da Kültürel Etkileşim Örneği: Bahçesaray Çeşmesi
Ankara Üniversitesi, Türkiye

15.00 – 16.00

**Türk Dünyasında Edebiyat
Harid Fedai Oturumu**

Oturum Başkanı
İsmail Bozkurt

Doç. Dr. Mehriban Asadullasoy (Quliyeva)
*XIX. Yüzyıl Nahçıvan Edebi Çevre Temsilcilerinin Dil ve Üslup
Özellikleri*
Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Azerbaycan

Dr. Öğrt. Üyesi İsmail Abalı
*Halk Anlatılarında Epik Yasalar ve Beyrek Boyunun Trabzon
Eşmetni Bası Böyrek Hikâyesi*
İğdır Üniversitesi, Türkiye

As. Prof. Dr. Abdullah Ulugov
Hayriddin Sultanov'un Masalları
Ali Şir Nevai Taşkent Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi,
Özbekistan

CUMARTESİ
15.00 – 16.00

Türk Dünyasında Edebiyat
Harid Fedai Oturumu

Oturum Başkanı
İsmail Bozkurt

Doç. Dr. Mehriban Asadullay (Quliyeva)

Dokuzuncu Yüzyıl Nahçıvan Edebi Çevre Temsilcilerinin Dil ve Üslup Özellikleri

Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Azerbaycan

Dr. Öğrt. Üyesi İsmail Abalı

Halk Anlatılarında Epik Yasalar ve Beyrek Boyunun Trabzon Eşmetni Bası Böyrek Hikâyesi

Iğdır Üniversitesi, Türkiye

As. Prof. Dr. Abdullah Ulugov

Hayriddin Sultanov'un Masalları

Ali Şir Nevai Taşkent Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi,
Özbekistan

Saydalieva Muhlisakhon - Doktorant

Özbek Romanında Emsal İsimlerin Kullanımı

Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folklor Enstitüsü, Özbekistan

As. Prof. Dr. Abdullah Ulugov

Hayriddin Sultanov'un Masallari

Ali Şir Nevai Taşkent Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan

Абдулла УЛУГОВ

*Алишер Навоий номидаги Тошкент
давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети профессори, филология
фанлари номзоди*
e-mail:

ulugovabdulla05121960@gmail.com

(Ўзбекистон)

Хайридин Султонов қиссалари

Аннотация: Хайридин Султонов 1956 йилда Тошкент вилояти Қибрай туманидаги Тузел қишлоғида туғилган. Паркент қишлоғидаги ўрта мактабда ўқиган. Тошкент Давлат Университети журналистика факультетида таҳсил олган. «Гулистон», «Ёшлик» журналларида, Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида ишлаган. Айни пайтда Ўзбекистон Республикаси Президенти Давлат маслаҳатчиси. Мақолада Ўзбек адабиётининг забардаст намоёндаси Хайридин Султоновнинг ҳаёти ва ижоди туркий адабиёт дунёсига танитилади, хусусан, ёзувчининг қиссалари таҳлилга тортилади.

Калит сўзлар: Хайридин Султонов, Бобур, қисса, тарихий мавзу, замонавий ҳаёт, тарихий шахс образи, реалистик тасвир, лирик ифода, сюжет, характер, ички кечинма, таъсирчан ечим.

Хайридин Султонов асарлари замонавий ўзбек адабиётида алоҳида ўрин тутади. Адибнинг «Бобурийнома», «Бобурнинг тушлари», «Умр эса ўтмоқда», «Онамнинг юрти», «Бир оқшом эртаги» каби китобларидаги ҳикоя, қисса, эсселари ўқувчилар эътиборини қозонган. Адабиётшунос Умарали Норматов ёзувчи Хайридин Султонов ижоди ҳақида мулоҳаза юритар экан: «Дунёнинг сири», «Ғулумгардиш», «Қоғоз гуллар», «Саодат соҳили», «Ёзнинг ёлғиз ёдгори», «Кўнгил озодадур...» каби қисса, ҳикоялари; «Андиша», «Шоирона, дарвешона бир маъно», «Бобурнинг тушлари» сингари бадеалари

ўтган аср охири чораги миллий адабиётимиз тараққиётида муносиб ўрин эгаллайди. Бу асарлар шахс жумбоғи, инсон руҳиятидаги сирли-сеҳрли хусусият, ҳолатларни алоҳида бир назокат билан теран англаш ҳамда нафосат туйғусига йўғрилган ҳолда ифода этиш санъати билан миллий насримизда ўзига хос ҳодисага айланди» дейди¹¹¹.

Хайриддин Султонов 1956 йилда Тошкент вилояти Қибрай туманидаги Тузел қишлоғида туғилган. Паркент қишлоғидаги ўрта мактабда ўқиган. Тошкент Давлат Университети журналистика факультетида таҳсил олган. «Гулистон», «Ёшлик» журналларида, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида ишлаган. Айни пайтда Ўзбекистон Республикаси Президенти Давлат маслаҳатчиси.

Адибнинг илк ҳикоялари талабалик йилларида матбуотда босилиб чиққан. «Тошкент оқшоми» газетасида эълон қилинган «Миркарим чол» ҳикоясини ёзувчи ўзининг матбуотда эълон қилинган биринчи асари ҳисоблайди.

Ёзувчининг қисса, ҳикояларида қаламга олинган воқеалар ҳаётдаги ҳодисаларга ўхшайди. Улардаги қаҳрамонлар худди ҳаётдаги одамлар каби кўринади. Бу қаҳрамонларнинг ўй-кечинмалари, дард-ташвишлари ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди.

Хайриддин Султонов асарларида ҳаётдаги оддий ҳодисалар қаламга олинади. Кишиларнинг кундалик ҳаёти, ташвиши, интилишлари, ўзаро муносабатлари ҳақида ҳикоя қилинади. Ёзувчи қисса, ҳикоялари учун асосан оддий одамларни қаҳрамон қилиб олади. Уларнинг руҳий кечинмаларини ишонarli ва таъсирчан гавдалантиради. «Чоллар палатаси» ҳикоясида куз манзарасини ёзувчи бундай тасвирлайди: «Ёнбош қишлоққа куз эрта тушди. Кечаги яшилликдан айрилган заъфарон барглари мунгли шивирлаб, сўнгсиз ҳасратини ифода қилмоқчидай кўнимсиз тентирайди. Аччиқ изғирин аллақадан қор шарпасини ҳайдаб келди, ғофил кимсаларни қиличини кўтариб қиш келаётганидан огоҳ этган каби бирдан қора совуқ тушди. Одамлар ўтин-кўмир, иссиқ кийим илинжида югуриб қолишди, алланечук ювош тортган нозик-ниҳол кишиларнинг ташвиши кучайди: серёгин, намчил ҳаво кўп дардларни янгилаб юборди»¹¹².

Ёзувчи қаҳрамонлари ҳаракат-ҳолатини уларни қуршаб турган табиатдаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда тасвирлайди. «Номус» ҳикоясидаги мана бундай ўринлар эътиборни тортади: «Кун пешиндан оққан, қуёшнинг забти пасайган эди. Туя ўрқачига ўхшаш суйри адирлар этагига тўшалган соялар тобора узая бошлади. Чол ҳамон сургалиб юрар, сочилган ўтларни сабр-тоқат билан бир жойга йиғар, боғлар ва ўзини, худди шу ишларни қилмаса, қолган беш кунлик умрида муҳим бир нарса

---

¹¹¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2006 йил 20 январ.

¹¹² Султонов Х. Бир оқшом эртаги. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 38 бет.

етишмайдигандек ҳис қилар эди. Қош қорайиб, ҳорғин қуёш уфқнинг бағрини доғлаганча бепаён замину бўйсунмас одамларга маюс термулганча кўйи ботиб бораркан, тишлари маҳкам қисилган, ўзи сингари қадимий даласида хануз куйманиб юрган жонсарак бир чолга қараб бош чайқади»¹¹³.

Хайриддин Султонов ҳикояларида қисқа вақт оралиғида рўй берган воқеа-ҳодисаларни шу тарзда жонли гавдалантиради. Қиссаларида эса ҳикояларидагига нисбатан кенгроқ воқеаларни, бир неча қаҳрамон ўртасидаги муносабатлар мураккаблигини ишонарли кўрсатади.

Ёзувчининг шу пайтгача ўнлаб ажойиб ҳикоялари ва «Саодат соҳили», «Ёзнинг ёлғиз ёдгори», «Кўнгил озодадур...» қиссалари эълон қилинди. Ушбу қиссалар ҳам қаҳрамонлар характерини, руҳий кечинмаларини нозик тасвир этиб кўрсатиши билан диққатини тортади.

Инсоният тарихида Бобур сингари қисмати мураккаб улуғ шахслар жуда кўп эмас. Бобур улуғ шоҳ ва нозик дидли шоирдир. У салтанат барпо этган. Фан, маданият, санъат ривожини учун улкан ҳисса қўшган. Бобур ўз ҳаёт йўли, таниган-билган одамларининг феъл-атвори тўғрисида ҳақиқатни ёзиб қолдирган улкан адибдир. Хусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Умаршайх Мирзо, Алишер Навоий сингари тарихий шахслар тўғрисидаги энг тўғри тавсифлар «Бобурнома»да баён қилинган. Бобур ўз хатолари тўғрисида ҳам, бошқаларнинг айбу нуқсонлари хусусида ҳам фикрини аниқ айтган. «Бобурнома» темурийлар даври тўғрисида асл ҳақиқатни кўрсатувчи энг ноёб манба саналади. Заҳриддин Муҳаммаб Бобурнинг қўли билан битилган ушбу ноёб асар ўзига хос қомус бўлиб, унда нафақат тарихий воқеалар, балки турли ўлкаларнинг жўғрофий ўрни, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, одамларининг турмуш тарси, феъл-атвори тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган.

Бобур ўн икки ёшида подшоҳ бўлган. «Самарқандни иккинчи марта қўлга киритганимда Навоий тирик эди. Ундан менга бир мактуб ҳам келган эди» деб ёзади «Бобурнома»да. Бобурнинг ўша даврда араб ёзувиги ўзгартириш киритишга журъат этиши беқиёс жасорат эди. Улуғ шоҳ ва нозиктаъб шоир Бобурни шу боисдан Жавоҳарлаъл Неру «дилбар шахс... Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор ҳукмдори» деб таърифлаган. Эдуард Холден эса: «Бобур феъл-сажиясига кўра Цезарга қараганда севишга арзигуликдир» деган.

---

¹¹³ Султонов Х. Қуёш барчага баробар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – 27-бет.

Бу таърифлар Бобурнинг буюк шахс бўлганини билдиради. Бобур тўғрисида хорижлик қаламкашларнинг ҳам талайгина асарлари мавжуд. Ўзбек адабиётида ҳам Бобур ҳаёт йўли ҳикоя қилинган бир қатор асарлар ёзилган. Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи улар орасида алоҳида ажралиб туради. Ушбу роман «Бобур» деб номланади. «Юлдузли тунлар»да Бобурнинг ҳаёт йўли кенг ёритилган. Унда тарихий шахслар образи билан бир қаторда, тўқима қаҳрамонлар образи ҳам ишонарли гавдалантирилган.

Хайриддин Султонов ижодида ҳам унинг Бобурга бағишланган асарлари алоҳида ўрин тутади. Бу хусусда адабиётшунос Умарали Норматов шундай дейди: «Ёзувчининг чорак асрлик ижоди намуналарининг тенг ярмини Бобур шахсияти, ҳаёти, ижодига бағишланган қисса, ҳикоя, бадиа, суҳбат, очерklar ташкил этади. «Йўлбарснинг туғилиши» деб аталган илк киноҳикоясини мустасно этганда, «Ой ботган паллада», «Саодат соҳили», «Паноҳ», «Тавба», «Бобурнинг тушлари», «Нукта» каби Бобур мавзуидаги асарлари ўз вақтида матбуотда эълон этилган, улар адабий жамоатчилик орасида қизиқиш уйғотган, айримлар» теварагида қизгин баҳс-мунозаралар ҳам бўлиб ўтган. «Саодат соҳили» қиссаси эса, мана, ўн беш йилдирки, мактуб адабиёти дастури, дарслигидан муҳим ўрин олиб келади»¹¹⁴.

Хайриддин Султонов Бобурнинг ҳаёти ва ижодига қизиқиш пайдо бўлиши ҳақида бундай дейди: «Ўн тўрт ёшларимда илк бор бу нуроний сиймонинг тасвири чекилган сувратни кўрдим. Олис қишлоқ мактаби, қаҳратон қишнинг дилгир кунлари, адабиёт хонаси деворига осилган муҳташам портрет ва ундан мулойим табассум ила боқиб турган, шоҳона салласига укпар жиға қадалган улуг сифат инсоннинг бори-борлиғи мурғак тасаввуримга шу қадар теран ўрнашдик, дарс пайтида ҳам, танаффус чоғлари ҳам унинг мардона чехрасидан кўз узолмас эдим. Бу нурли қиёфат мужассам шижоат, мужассам изтироб бўлиб туюлар, суврат остидаги «Толе йўқи жонимға балолиғ бўлди, Ҳар ишники қилдим хатолиғ бўлди, Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим, Ё Рабб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди» деган сода, ҳазин мисралар бир ўқишдаёқ ёд бўлиб кетган, шу сатрларни кўча-кўйда ҳам, дала-даштда ҳам такрорлаб юрар эдим. Уларнинг маюс маъноси, шикаста оҳанги дилимга қаттиқ таъсир қилар, ўз-ўзидан йиғлагим, узоқ бир жойларга бош олиб кетгим келар эди. Шу йўсинда Бобур мирзонинг мардлик ва

---

¹¹⁴ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2006 йил 20 январ.

мурувватда, заковат ва матонатда тенгсиз шахсиятига мафтун бўлиб қолдим. Мен уни отамдай, онамдай, фарзандимдай яхши кўриб қолдим»¹¹⁵.

Бобур шахсига шу тарзда мафтун бўлиб қолган Хайридин Султонов дастлаб у ҳақда «Йўлбарснинг туғилиши» номли киноҳикоя, ундан кейин эса «Ой ботган паллада» ҳикоясини ёзди. Бу асарларнинг асосий қаҳрамони сифатида Бобурни кўрсатди. Хайридин Султоновнинг Бобурнинг шоҳ ва шоир сифатидаги мураккаб сиймосини гавдалантириш йўлидаги дадил интилиши «Саодат соҳили» қиссасида айниқса, ёрқин кўринди. 1981 йилда «Ёшлик» журналининг дастлабки сонисида босилиб чиққан ушбу қисса «Уста Бинокул, қани турунг, шом тушмай ҳув довонга етиб олайлик! Ўша довонга етайлик, у ёғи-ё раззоқ!» деб бошланади¹¹⁶.

«Саодат соҳили» – Хайридин Султоновнинг биринчи йирик асари. Бу қисса жозибадор бадиий тилда ёзилган, қаҳрамонлар ҳолати, ички кечинмасини таъсирчан гавдалантиргани боис дарҳол ўқувчилар эътиборини тортди. Ушбу қисса тили тарихий мавзудаги энг яхши асарларга хос жиҳатлар ёрқин акс этган. Унда тарихий муҳит, воқеалар кечаётган манзил-маконлар манзараси жозибадор тасвирланган. Қаҳрамонларнинг диалог, монологларида ҳам тарих нафаси яққол сезилади. Қисса Ҳиндистонга, Бобур ҳузурига бориш мақсадида йўлга чиққан Ҳофиз Кўйкий ва уста Бинокулнинг бошидан кечирганлари тасвири билан бошланади. Бинокул Бобур билан бирга Ҳиндистонга келган отасини дараклаб Ҳофиз Кўйкий билан бирга йўлга чиқади. Аммо йўлда улар кетаётган карвонни қароқчилар талайди. Қочаётиб Бинокул оёғи тойганидан тоғ унгуридаги чуқурликка йиқилиб тушади. Умуртқаси қаттиқ шикастланганидан йўл юролмай ҳалок бўлади. У ўлимидан олдин Ҳофиз Кўйкийга: «Армоним ичимда қолди, тақсир. Падаримнинг дарагини билсам эди. Бобур шоҳни бир кўрсам... Тақсир, мана шу китобни мен унга ихлос билан тортиқ этмоқчи эдим. Ўзим китобат қилиб эдим. Билмайсиз, тақсир, ўзим ҳам билмайман, лекин нечундир худо менинг меҳримни ул зотга туширган. Сўнги тилагим ҳам, васиятим ҳам шу: бу китобни Бобур ҳазратларига элтиб, дуои саломимни етказгайсиз» дейди¹¹⁷.

Қиссада Ҳофиз Кўйкийнинг Ҳинд диёрига бориб, Бобур шоҳ билан учрашиб, шогирди уста Бинокулнинг васиятини амалга оширгани таъсирчан ҳикоя қилинади. Ҳофиз Кўйкий илм ўрганишга умрини бағишлаган, бу йўлда чексиз машаққатлар тортган мутафаккир зотларнинг мужассам сиймоси сифатида таассурот уйғотади. Ҳофиз

¹¹⁵ Султонов Х. Бобурийнома: Маърифий роман. – Т.: «Шарқ», 1997. – 5-бет.

¹¹⁶ Султонов Х. Бир оқшом эртаги. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 159-бет.

¹¹⁷ Султонов Х. Бир оқшом эртаги. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 163-бет.

Кўйкий қиссада дунёнинг қарийб ярмини кезган жаҳонгашта одам, ҳаётнинг қадрини, тирикликнинг нечоғли улуғ неъмат эканини теран англаган, сўққабош, вораства – озод, эркин одам деб таърифланади. Бошидан кечирганларию кечинмалари ҳақиқатан унинг шундай зот бўлганлиги ҳақида тасаввур уйғотади.

Хайриддин Султонов Ҳофиз Кўйкий характерида дастлаб Бинокулнинг устози тўғрисидаги мулоҳазалари орқали таърифланади. Бу таъриф қуйидагича: «Устози сўққабош, вораства кўнгил одам бўлиб, умри муттасил сафарларда ўтарди. У баъзан икки-уч йиллаб беному нишон кетар, сафардан қайтгач, масжид хонақосига туташ хужрасида мутолаадан бош кўтармай, алланарсалар ёзгани ёзган эди. Бинокул бу битикларнинг нималигини билмас, сўрагани ботинолмас, аммо устозининг ёш бўлса-да, улуғ одам эканини сезарди: масжид эшигига Тошканд, Самарқанд ва бошқа шаҳру кентлардан отличлар, ҳашаматли соябон аравалар тез-тез келиб турар – зарбоф тўн кийиб, салобий салла ўраган турли-туман басавлат кишилар Ҳофиз Кўйкийни зиёрат қилиб чиқар эдилар».

Бундан маълум бўладики, Ҳофиз Кўйкий – донишманд зот. Шунинг учун уни турли шаҳар, қишлоқлардан амалдорлару оддий фуқаролар зиёрат қилгани келишади. Уста Бинокул сингари кишилар ботиниб бир гап сўролмади. Уста Бинокул устозига ўзи билан бирга Ҳинд ўлкасига сафарга бирга олиб кетишни унинг оёғига бош уриб сўрайди. Оддий, бечора кишилар ҳам ҳар кимнинг оёғига бош уравермайди. Оёғига бош уриш эҳтиром, ҳурмат, илтижони билдиради.

Ҳофиз Кўйкий одамларнинг ана шундай ҳурмат, эҳтиромига сазовор сиймо эканлиги сюжет воқеалари давомида аста-секин очиб берилади. У Агра шаҳри бозори яқинидаги карвонсаройда Бахшитуркка дуч келганида, унинг девона эмас, Ҳаққа етган комил зот эканини пайқайди. Ҳамма бир девона деб бепарво қарайдиган Бахшитуркнинг «пойинтар-сойинтар сўзлари замиридаги оддий, аммо шафқатсиз ҳақиқатдан бениҳоя ҳайратга тушади. Унинг ҳисоб-китобларини хаёлан текшириб кўрар экан, бу қадар аниқлигидан ғоят таажжубланади».

Шу воқеалар баёнидан кейин Ҳофиз Кўйкийнинг машҳур алломалардан экани Бобур саройидаги воқеаларда кўрсатилади. Бу воқеалар қиссада жонли тасвирланади. Ўқувчи кўз ўнгида шоҳнинг мухташам саройи, тахти, атрофида турган амалдору аъёнлари худди кўриниб турдандай бўлади: «Бобур Кўҳистон ва ҳинд жавоҳирлари, асл афғон ёқутлари билан зийнатланган тахтдан туриб, ўз мавқеъларига кўра чизилишиб жой олган аркони давлатга бир-бир разм солди. Ўйғон гавдали, сийрак мўй Абдулвоҳид

Фироғийга кўзи тушгач: – Мавлоно Фироғий, – дейди оҳиста, бу зот ким бўлса экан? Сизнинг ҳеч эшитганингиз борми?

Абдулвоҳид Фироғий дамқисма касалига мубтало эди, ўрнидан кўзғалиб, ҳансираганча сўз бошлади:

– Олампаноҳ, сизни йўқлагувчи бу зот Мовароуннахрнинг машхур алломаларидан бўлур. «Кўйкий» тахаллус қилибтур, деб эшитганим бор. Тошкандда эканимда бир китобатини мутолаа қилиб эрдим. «Рисола фи фанн ат-тафсир ва-л усул ва-л фуруъ ва-л мантиқ ва-л калом» деб ном бермишлар экан, шоён таҳсинга сазовор эди. Яна бир нима таснифлари ҳам бор, алалхусус, илми тарихда беназирдур»¹¹⁸.

Ҳофиз Кўйкийнинг узок йўл босиб, машаққатлар кечириб, Ҳинд тупроғида шох саройида Бобур билан учрашганидан сўнг сюжет воқеаларида Бобур бевосита иштирок эта бошлайди. Қиссада Бобурнинг ҳолати унинг ватанни соғиниб яшадини таъкидлаш билан бошланади. Бутун асар давомида Бобурнинг ватан соғинчи билан яшаб ўтганлиги унинг ички кечинмалари тасвири орқали гавдалантирилади.

«Саодат соҳили» қиссада Бобурнинг қалбидаги оғриқли кечинмалар таъсирчан гавдалантирилади. Бобур шеъриятни севгани, илм-фан кадрини чуқур хис қилгани унинг ички кечинмаларида кўрсатилади. Ватани тўғрисидаги ҳар бир хабар Бобур хаёлида ўтмишни жонлантиргани, юрт соғинчи, у билан ҳамроҳ бўлган, тўқнашган кишилар сиймосини эслатгани қиссада бу тарзда таъкидланади: «Абдулвоҳид Фироғий яна алланарсаларни гапирар, аммо Бобур энди эшитмас – теран хаёлга чўмган эди. «Фаркат» деган сўз унга совуқ ёмғир савалаб турган изғиринли тунларни, кузак осмонида фавқулодда чакнаган чакмоқларни эслатди, умрининг рутубатли, ҳазин онларини ёдига солди. Ўша воқеаларга қанча бўлди экан? Ё раббий, йигирма етти йил! Қарчиғайдек бир йигит умри! Ўшанда ёнида ҳамроҳу ҳамкор бўлганлардан кимлар бор? У турли-туман номларни эслашга уринаркан, уларнинг бариб бармоқ орасидан шувиллаб тўкилган қум сингари хотираси қатларидан бир-бир сирғалиб тушаётганини сизди. Нуён кўкалдош, Ғулда Қосимбек, Холдор, Миршоҳ Қавчин, Қўчбек... эвоҳ, қайда улар? Қаердалар? Барчаси энди «рахматли»! Баъзиларни шиддатли жангларда бошидан айрилди, баъзилари ғаним найрангига дучор бўлди, айримларининг умри қисқа экан, айримлари эса... хиёнат қилди... Оқибат, ўша кунлардан бу кун аччиқ, маҳзун хотиралар ёдгор,

---

¹¹⁸ Султонов Х. Бир оқшом эртаги. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 167-бет.

холос. Бобур аламли ўйлардан эгилган бошини оҳиста кўтарди. Абдулвоҳид Фироғий жимгина қўл қовуштириб турарди»¹¹⁹.

Хайриддин Султонов Бобурнинг кечинмаларини тасвирлашда образли ифода, ташбеҳлар қўллайди. Бу билан унинг шоирона қалбини аниқ ифодалайди. Айни ўринда ишлатилган «уларнинг бари бармоқ орасидан шувиллаб тўкилган қум сингари хотираси қатларидан бир-бир сирғалиб тушаётганини сезди» деган жумла Бобурнинг хаёлга ботиб турган ҳолатини аниқ гавдалантиради.

Ҳофиз Кўйкий Бобурга ҳаётда жуда кўп нарсаларни кўрган, кечирган, мушоҳада қилган одамларга хос муомала қилади. Ҳофиз Кўйкий дастлабки учрашув чоғидаёқ Бобурга: «Она ватанингиздан, кўз очиб кўрган вилоятларингиздан сизларга кўпдан-кўп дуои саломлар келтирдим. Ота юртимизнинг табаррук ёди муборак хотирларидан кўтарилмаган бўлса керак...» деб айтади. У бу тарзда гап бошлаш билан Бобурнинг кайфиятини, ватанига, ватандошларига муносабатини билмоқчи бўлади.

Бобур ҳам аллома Ҳофиз Кўйкийнинг кўнглидаги ўйини сезгандай овози титраб: «Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутгай? Унутган кишининг кўзларига тириклайин тупроқ тўлмасми?» деб жавоб беради.

Ватанидан айрилган, душманлари томонидан ўз диёридан қувиб чиқарилган Бобурнинг ўрнида бир киши бўлганида у аламзадага айланарди ва ватанини бу қадар соғиниб эсламасди. Ҳофиз Кўйкий шуни аниқлаш мақсадида ҳам «Ота юртимиз»нинг табаррук ёди муборак хотираларидан кўтарилмаган бўлса керак» деб савол беради. Бобурнинг ватанини соғиниб яшашини билганидан кейин мамнун бўлгач: «Ҳақ сўзни айтдингиз, олампаҳоқ. Комил инсон киндик қони тўкилмиш юртни ҳаргиз унута олмас. Хотирингиз жам бўлсин, олампаҳоқ, ул диёрларда муборак номингизни хануз ёд этурлар. Инчунун, сизга аталмиш бир омонатни топширмоқ менга қисматлиғ қарз эди. — У кўйнидан нафис саҳтиён муқовали китобни олиб, Бобурга авайлаб узатди».

Алишер Навоийнинг Бинокул томонидан ихлос ва меҳр билан китоб қилинган «Насойим ул-муҳаббат» асарини қўлга олар экан, «Муҳаббат насими келган юртга жон садақа бўлсин» дейди. Китоб номидаги «насим» деган бир сўздан бундай маъно англаши ҳам Бобурнинг қалбида ватан соғинчи ғоят юксак бўлганидан далолат беради.

Хайриддин Султонов Бобур характерини унинг ватанни соғиниши, қўмсаши орқали очади. Шоир ва шоҳ Бобурнинг қалбини унинг ота-боболари юртини эслаб азобланиши асосида гавдалантиради.

---

¹¹⁹ Султонов Х. Бир оқшом эртаги. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 168-бет.

Ҳофиз Кўйкий Бобурга Ҳиндистонга, унинг ҳузурига келишдан мақсади тарихга доир бир асар ёдли истаги эканини маълум қилади. Бобур «умрим мобайнида қалбаки тангалардан кўра қалбаки алломаларни кўпроқ учратдим. Аларнинг ҳақ ва маърифат номидан сўйлаган ёлғонлари мени муттасил ғазабга солди» деб уни синайди. Ҳофиз Кўйкий шохнинг бундай мулоҳазаларидан гангиб каловланади. Сўнг журъат билан: «Шаккок қулингизни маъзур тутинг, олампаҳо, бироқ, таассуфки, сизни ҳам кўп донишпарвар зот, илм-маърифатнинг чин ҳомийси, деб таърифлаб эдилар» дейди.

Бобур ва Ҳофиз Кўйкийнинг айна мулоқотлари баён этилган саҳифаларда ҳар иккала қаҳрамон характери қирралари кўрсатилган. Айна суҳбатда Ҳофиз Кўйкийнинг илм-маърифатга чинакам ихлос билан интилиши, бу йўлда ҳар қандай қийинчилик, машаққатга тайёр туриши кўрсатилади. Бобурнинг эса ҳар қандай кишини донишмандларга хос синовдан ўтказиши, ҳар бир масалада обдон ўйлаб иш тутишига эътибор қаратилади. Бобур Ҳофиз Кўйкий билан дастлабки учрашувдаёқ қандай зот эканлигини пайқаган бўлса-да, лекин синаб кўради. «Бизнинг ҳузуримизга не-не муҳтарам зотлар ганжу давлат тилаб, рутбаю унвон тилаб қадам ранжида қилдилар. Лекин шу вақтгача китоб излаб, маърифат истаб келган бир кимсани кўрганимиз йўқ эди. Шукур тангригаким, алҳол иноят айлаб, зориқиб кўз тутган кишимизнинг дийдорига етиштирди. Ҳар қандоғ ноёб китобимиз бўлса, сиздан айлансин» деб ҳурсандлигини билдиради.

Қиссада Ҳофиз Кўйкийнинг бутун вужуди билан илмга берилгани, характери, феъл-атворига шу интилиш сингиб кетгани хусусида қиссада бундай ёзилади: «Ҳофиз Кўйкий Бобурнинг рағбати туфайли зўр ҳавас ва иштиёқ билан ишга киришди. Олимнинг бошидан кечирмиш уқубатлари шоҳ кутубхонасининг остонасидан ичкари ҳатлаши биланоқ буткул унут бўлди. У кўҳна қўлёзмаларнинг сарғайган саҳифаларини кўз нури ва юрак қони билан мунаввар этиб, тарихнинг унутилган, чалкаш сўқмоқлари орасидан Ҳақиқат водийси сари элтувчи чағир тошли ягона йўлни излашга тушди»¹²⁰.

Ушбу асар «Саодат соҳили» деб номланган. Ушбу сўз бирикмаси орқали қисса қаҳрамонларининг характери кўрсатилади. Ватан мадҳи, юрт соғинчи шоҳ ва шоир Бобурни ва олим, сайёҳ Ҳофиз Кўйкийни ўзаро ҳамфикр, ҳамдардга айлантиргани таъкидланади. Турли келишмовчилик, жангу жадалларни бошидан кечирган Бобур ватан соғинчи билан юрган кезларида Ҳофиз Кўйкийдан: «Оллоҳнинг ҳар бандаси гоҳ худ, гоҳ беҳуд тушлар кўрур. Тушда кишига кўп биликсиз нарсалар аён бўлғусидир. Шундай

---

¹²⁰ Султонов Х. Бир оқшом эртаги. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 181-бет.

эмасми, мавлоно? Аммо менинг... Не вақтларким, мен муттасил бир туш кўриб, мазмунини англамоқдин ожизман. Тунлар баъзан яккаш бир йўсин манзара намоён бўлур, ўша Фаркатда кўрганам – тошқин сой худудсиз бир денгиз каби айқириб ётади. Сув бетини муз босган. Кўлимда асо, муз узра шитоб ила қайгадир елиб бораман. Ҳар қадам қўйганимда оёғим остида муз қирс-қирс ушалар, муз ҳар қисирлаганда юрагим қалқиб-қалқиб кетар... На денгизнинг поёни бор, ваҳм ичра қора терга ботиб тентиб юраман. Саҳар чоғи ҳушим бошимдан учиб, не вақт ҳайрону паришон ўлтираман. Сўнг аркони давлат, мунажжимлардан таъбир сўрайман. «Олампаноҳ, муборак назарингиз тушган ул каноре, иншооллоҳ, саодат соҳили бўлур» дейдилар. Саодат соҳили! Қайда у? Қай бахтиёр кимса унга етибдир? Кўп алломалардан, уламои киромлардан сўроқладим: «Қайда у?» Кўнгил тингудек бир жавоб топмадим. Гоҳ айтдиларки, у чоғир денгизининг қирғоғида, гоҳ дедиларки, маърифат дарёсининг канорасида... Гоҳ эса уқтирдиларки, савоб уммонининг сарҳадларида» деб сўрайди. Дилида дарди бор, лекин унинг нима эканлигини билолмаган кишигина шундай ҳолатга тушади. Бобур ҳам ўз изтироби сабаби, дили ғашлиги боисини билолмай азобланади. Қиссада унинг ана шу ҳолати аниқ ифодаланган. Бобурнинг ватан соғинчини унинг туши билан боғлаш, уни «саодат соҳили» деб номлаш ёзувчининг ўзига хос бадий топилмасига айланган. Ҳофиз Кўйкийнинг Бобурга «сиз тушларингизда интилган манзил-саодат соҳили ватанда» дейиши ҳам қиссанинг энг таъсирчан ўрнига айланган. Ҳофиз Кўйкийдан бу жавобни эшитганда Бобур қандай ҳолатга тушгани, атроф қандай кўриниш олган асарда қуйидаги тарзда жозибали тасвирланган: «Бобур бирдан ялт этиб қаради. Шохнинг сархуш кўзларида ногоҳ ўкинч кўланкаси пайдо бўлганини кўриб, Ҳофиз Кўйкий ғайришуурий тарзда унинг дилидаги битмас жароҳатга тиг тортганини пайқади-ю, хижолат чекиб, ерга тикилди. Уфқ куёшни ўз бағрига дафн этди. Булутларнинг кўкси қонга тўлди. Олисдаги тоғлар унсиз фарёд чекди. Ёруғ оламда бу фарёдни муаззам тоқи равоқда ўз хаёлларига фарқ бўлиб ўтирган икки кишидан бўлак бирор кимса эшитмади»¹²¹.

Ушбу қиссада Бобур характерининг энг муҳим жиҳати – унинг доимо ватани соғинчи билан изтироб чекиб яшагани, ўз умрини, кўрган-кечирганларини тағтиш қилиб юргани, илм-маърифатга меҳр қўйган кишиларга ғам-хўрлик кўрсатгани таъсирчан тасвирланган.

Хайридин Султоновнинг «Саодат соҳили» қиссаси тарихий мавзуда бўлса, «Ёзнинг ёлғиз ёдгори», «Кўнгил озодадур...» қиссалари учун замонавий ҳаёт мавзу қилиб

---

¹²¹ Султонов Х. Саодат соҳили. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 188-бет.

олинган. «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» қиссаси «Адаш Карвон» деб ҳам юритилади. Чунки бу қиссанинг бош қаҳрамони – Адаш Карвон. «Кўнгил озодадур...» қиссасининг бош қаҳрамони эса Ғулом. Адаш Карвон – кекса чол. Ғулом эса университетни эндигина тамомлаб, иш бошлаган, ижарада яшаб юрган ёш йигит. Адаш Карвон замоннинг турли талотумларини бошидан кечириб, азоб-укубатлар кўрган киши. Ғулом бўлса ҳаёт мураккабликларига энди дуч келмоқда. Ғулом адабиёт тарихидан диссертатсия иши ёзиш билан машғул. Унинг бутун фикру хаёли илмий иши мавзуси билан банд. Ғулом Гулханий ҳаёти ва ижодини ўрганишни мақсад қилган. Шунинг учун у ўтган замонларда яшаган шоир Гулханийнинг «Зарбулмасал» қаҳрамонлар билан сирлашади ва ўзини енгил ҳис қилади. Ён-веридаги айрим кишиларнинг нафс илинжида юриши, бир-бирини алдашини кўриб ҳайрон қолади.

Адаш Карвон ва Ғулом ҳалол яшашга интилиши, ҳаром-ҳаришдан ҳазар қилиши, ҳар бир ишга виждонан ёндашиши, ҳеч кимни ранжитмаслиги, кўлидан келганча бировга ёрдам бериши, кечиримлилиги жиҳатидан бир-бирига ўхшайди. Адаш Карвон ҳам, Ғулом ҳам ҳеч қачон бировни алдамайди, нафси қутқусига учиб маишатпарастлик қилмайди. Ёзувчи «Ёзнинг ёлғиз ёдгори»да ҳам, «Кўнгил озодадур...» қиссасида ҳам бошқаларга зулм қилишни ўзига касб қилиб олган кимсалардан озор чеккан кишиларни асосий қаҳрамон сифатида кўрсатган. Умуман, ҳалол, виждонли одамларни бош қаҳрамон сифатида кўрсатиш Хайриддин Султонов қиссаларига хос етакчи хусусият саналади. Чунки «Саодат соҳили» қиссаси бош қаҳрамони Ҳофиз Кўйкий ҳам, Бобур ҳам ҳалол, виждонли кишилар. Улар ўзларининг ҳар бир хатти-ҳаракати ҳақида ўйлайди, мушоҳада юритади, хатолари учун изтироб чекади.

«Ёзнинг ёлғиз ёдгори», «Кўнгил озодадур...» қиссалари бош қаҳрамонлари Адаш Карвон ҳам, Ғулом ҳам ўз бошига тушган турли воқеалар сабабини бошқалардан эмас, ўзидан излайди. Улар нима иш қилдим, қандай хатога йўл қўйдим, деб изтироб чекади. «Саодат соҳили» қиссасида Бобурнинг ҳам шундай ҳоллари тасвирланади. Хайриддин Султонов Адаш Карвон, Ғулом, Бобур, Ҳофиз Кўйкий характерида эзгу инсоний хислатлар устувор эканини уларнинг ички кечинмалари орқали очиб беради.

«Эзгулик» деганда кишиларга яхшилик қилиш орқали яхши ном қолдириш назарда тутилади. «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» қиссаси қаҳрамони Адаш Карвон бу ҳақда шундай ўйлайди: «Асли ёдгорлик деганимиз нима? Бир юракнинг иккинчи бир юракда қолдиргувчи азиз, ардоқли армони эмасми? Ҳар кимса тириклигида қилган савоб ишлари билан ўзига ўзи хотира қўйиб кетади. Қачондир, қайдадир иморатга қўйилган бир дона ғишт, қайсидир боғда ўтқазилган бир туп ниҳол, кўнгли ярим ғарибга айтилган бир оғиз

ширин сўз, беминнат топилган бир бурда нон – одамзот ўзи учун ўзи бунёд этажак ёлғиз ва асл ёдгорлик мана шу»¹²².

Адаш Карвон – такводор киши. Болалигида диний китобларни ўқиб, художўй бувисининг таъсирида ўсган. Адаш Карвон – бой-бадавлат савдогар эмас. Унинг туялари қатор тизилган карвони йўқ. Адаш Карвон умрида туя ҳам етакламаган. Унинг бобоси Соҳиб Карвон донгдор савдогар ўтган. Ўша кишининг ўттизта нортуяси, йилқию хўкизининг ҳисоби бўлмаган. Аммо Соҳиб Карвон ўғли Мирза Карвонга бойлигини мерос қолдирмаган. Мирза Карвонга отаси донгдор савдогар бой Соҳиб Карвоннинг ҳисоби йўқ бойлигидан фақат «Карвон» деган лақабию икки токча китоби насиб қилади, холос». Соҳиб Карвоннинг хотини Улуғ буви бу ҳақда ўғли Мирза Карвонга: «Отанг савлатидан от хуркадиган одам эди. «Соҳиб Карвон» деганда етти яшардан етмиш яшаргача қўл қовуштирарди. Мол-дунё вафо қилмас экан, шундоқ одам бир кечада эгнидаги тўнигача қиморга бой бериб келди, уч ойдан кейин қўшнисиникига бир кафт ун сўраб чиқиб, қуруқ қайтдим. Ўтники ўтга кетди, сувники сувга... Манглайингга фарзанд битибди, минг-минг шукур қил, боланг ҳақ йўлига кирсин, алҳамдулилло кам бўлмас, бу дунёда кишига фақат илм вафо қилади» дейди¹²³.

«Ёзнинг ёлғиз ёдгори» қиссасида етмиш икки йиллик умрида турли воқеаларни бошидан кечирган Адаш Карвон ҳаёт йўли ҳикоя қилинади. Бу воқеалар Адаш Карвоннинг хаёли, тасаввури ҳамда Насиббек, Гулнор, Сатторнинг алам, изтиробга тўла муҳаббат можаролари билан боғлиқ ҳолда тасвирланади. Қисса сюжет воқеалари марказида Адаш Карвоннинг ҳаёт йўли, унинг қайғуга тўла кечинмалари туради.

«Кўнгил озодадур...» қиссаси қаҳрамони Ғулумнинг ҳам қалби яхшилик туйғусига тўла. У бу жиҳатдан Адаш Карвонга жуда ўхшайди. Ғулум хаёлан Гулханий билан, «Зарбулмасал» асаридаги қушлар билан суҳбатлашади. Бу мулоқот мақол ва маталларга, киноя, пичинг, ўткир кесатикларга бой. Қиссани ўқиш давомида «Зарбулмасал» сингари мумтоз адабий асарларида бугунги кун одамлари ҳаёти ҳақидаги анчагина ҳақиқатлар айтилганига ишонч ҳосил бўлади. Хайриддин Султонов «Кўнгил озодадур...» қиссаси матнига «Зарбулмасал»даги мақол, ривоят, ҳикоятларни маҳорат билан сингдирган. Гулханий асаридаги мақол, маталлар мазмуни ҳозир ҳам ўзгармагани Ғулумнинг кечинмалари, бошидан кечирганлари орқали кўрсатилади. Ғулум Гулханий замони, у яратган «Зарбулмасал» асарида тасвирланган воқеалар ичига сингиб кетгандай кўринади. Шунинг учун унинг «Дейдиларки, илон-чаёнларни ўрганаётган одам, охиروқибат шу газандаларга ҳам меҳр қўйиб қолар экан. Шунданмикан ёки ёш умримни бағишлаб ўлтирганим учунми, қай бир замонларда яшаб ўтган Муҳаммад Шариф Гулханий деган ринднафас бир одам ҳам энди менга отамдек азиз бўлиб қолган, узун, совуқ кечаларда уч хонали бўм-бўш ижара уйда ёлғизлик нимадир – билмас эдим. Ой

¹²² Султонов Х. Бобурнинг тушлари: Қиссалар. Ҳикоялар, Эсселар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. – 272 б. – 178-бет.

¹²³ Султонов Х. Бобурнинг тушлари. – 114-бет.

охирларида, шунча пайтдан буён «оғзига сўк солиб олган» телефон туйқусдан тилга кириб, уй бекаси Динора опа малол келтирмайгина ижара ҳақини эслатганида, ғойибга тикилганча, пўписа қилиб қўяр эдим: «Хўш, мавлоно Гулханий, бека ижара истар, оқчадан чиқарсинлар! Кечаю кундуз шунда ҳозир у нозир бўлсангиз, ё ҳалимхона бундаю зикрхона ундами?! Мавлоно Гулханий ранжиб жавоб қилар эдиларки: «Биз қўй кўрмасак ҳам, қий кўрган эрдук. Қул билан қуймоқ есанг, қустирмай қўймас, чўри билан чалпак есанг, қайтармай қўймас». Сўнг тумтайиб, индамай келардилар, менинг эса, у киши Ғулом исмига мутоиба қилганига дарҳол фаҳмим ета қолмас, англаб етгач, бисёр завким қўзиб кулиб юборар эдим. Умуман, менинг Ғуломлигим унинг Муҳаммад Шарифлиги аксарият лутфу зарофатларимизнинг қизгин ва туганмас пайровига айланган эди. «Нечукким айтмишлар,-дер эдилар у киши сохта ковоқ уюб, қум йиғилиб тош бўлмас, қул йиғилиб бош бўлмас». «Ҳаққос рост, тақсир,-дер эдим мен, – ғуломлигим чин бўлмаса, сизнинг этагингиздан тутармидим? Яхшилар била юрдунг-етдинг муродга, ямон била юрдунг-қолдинг уётга. Бу сўзлар ўзингиз айтган сўзлар, тонмассиз тақсир? Мана, китобингизнинг йигирма учинчи саҳифасида зикр этилибдир» деган сўзларни китобхон мароқланиб ўқийди.

«Мавлоно Гулханий зикр этмиш ҳар бир мақол ортидан бир тақдир даричаси яққол кўриниб туради» дейди Ғулом ва «Зарбулмасал»даги мақол, ривоятларни ўзи кўрган-билган воқеаларга қиёслайди. Гулханий қаҳрамонларни таниган, ўзи билан бирга ишлаётган одамларга қиёслайди. Ғулом Гулханийни худди кўриб тургандек, у билан суҳбатлашади. У Гулханий қиёфасини қуйидагича тасаввур қилишни айтади: «Муҳаммад Шариф тўрда, бошини қуйи эгиб ўлтиради, мудом табассум. Киноя ва мутоиба жилва қилгувчи озгин. Заҳил юзларида қайғу кўланкаси» (Султонов Х. Бобурнинг тушлари. –5-бет.)

«Кўнгил озодадур...» Гулханий шеърининг мисарсида олинган парча. Ғуломнинг хаёлида Гулханий: «Кўнгил озодадур, кўнгул озодадур, дунёга арзи эҳтиёж этмаз» деяётгандай бўлади. Бойлик, пул-молга қизиқмаслиги жиҳатидан Ғулом Гулханийга ўхшайди. Шунинг учун у Гулханий билан хаёлан гаплашади. Ҳеч кимга айтолмайдиган ички дардларини хаёлан «Зарбулмасал» муаллифига айтади. «Мен унга дилимни ўртаб шубҳаларни сўйладим. Оламнинг норасо ишларини гапирдим. Не-не аждодларим ақли етмаган саволларга ундан жавоб сўрадим: одам недур, нечун дунёга келур? Келмагидан мурод надур, ккетмагидан фарёд надур? Нечун ҳақ мудом таъкибдадур? Разолат хануз ғолиб келур? Не боис то ҳамон сув келтирган хордир? Бани башар тоқайгача сабий қолур?» деб сўрадим дейди Ғулом. Ғуломнинг бу мулоҳазалари «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» қиссаси қаҳрамони Адам Карвоннинг ҳаёт ва ўлим, инсон умрининг мазмуни, инсондан қоладиган ёдгор тўғрисидаги ўйларига ўхшаб кетади. Адаш карвоннинг қабристонга борган ҳолати қуйидагича тасвирланади: «Қабристон суқунати ютаман дейди. Яланғоч қайрағочлар маюс оқ тортади, ақалли бирорта бўлсин яшил япроқ излаб изғиган шамол қонталаш барглари саргардон тентиратади, кузакнинг бу нурсиз кунда янада бефайз

кўринган ғариб сағаналар узра телба саховат билан хазон сочади... Мозорнинг сўник манзараси Адаш Карвон дилида ўлим ҳақ эканига ҳамиша иймон келтирувчи, кун-узун кун омонатини елдек келиб, селдек олишини илтижо қилувчи бир кимса дилида уйғотган поёнсиз ғашлик ва кўркүвни энг мутаассир суралар ҳам қувиб чиқара олмади. Бағрига не-не зотларни жимгина ютиб, тўймас кўзларини жимгина юмган бу қўхна макон, девор ортидаги тириклик талвасасига буткул бепарво, совуқ, ғолибона бир салобат тўкиб турар эди. Адаш Карвон бу ерга илк бир қачон келганини ўйлаб кетди. Эҳ-ҳе! Эслаб бўлармиди буни! Дарёдаги томчини ҳисоблаб бўладими? Осмондаги юлдузни санаб бўладими?! Адаш Карвон етмиш икки йиллик умри мобайнида бу маконга озмунча келганми? Озмунча одамни тупроққа қўйганми? Ҳар сафар оломон сафида, паймонаси тўлган марҳумни жойростонига топширгани келаркан, шу оломон унинг ўзини ҳам мазорга сўнгги марта элтадиган кун яқинлашаётганини дил-дилидан англаб эди. Бу ерга отаси ўлганда келди, онаси ўлганда келди, қариндош-уруғлари ўлганда келди ва ҳар гар юрагининг бир парчасини совуқ тупроққа кўмиб, жимгина уйига қайтди. Охири бир парча-бир парчадан узила-узила, тупроққа кўмила-кўмила юраги адои тамом бўлди, ўрнида қолган нарса тошга айланди¹²⁴»

Адаш Карвон ҳам, Ғулом ҳам теварак-атрофидаги ҳодисаларга бепарво, бефарқ эмас. Шунинг учун улар ҳар бир нарса тўғрисида ўйлайди, мушоҳада юритади. Улар характеридаги ана шу ўзига хослик бошқалар эътибор қилмаган ҳақиқатларни англашига сабабчи, восита бўлади. Адаш Карвон қабристондаги қабртошларини кўриб, хотини Ойниса, ўғли Насиббекнинг умр йўли ҳақида ўйлар экан, ўғли ҳам, кампири ҳам ҳалол яшаб, иймони саломат, диёнати пок бўлганини иймон келтиради. Улардан Адаш Карвон чексиз изтироб билан бирга, ўртаниб эслаган чоғи юрак-бағрини ёруғ бир шукуҳга тўлдирувчи соғинч ёдгор бўлиб қолганини англаб етади. Бу соғинч ёдгорлиги ҳашаматли мрамртошлардан ҳам баланд, мухташам экани ҳақида ўнлаб қолади. Ҳар бир одам ўзи учун ўзи ёдгорлик барпо этиб яшаши ҳақида мушоҳада юритади.

«Кўнгил озодадур...» қиссаси қаҳрамони Ғулом Шодиёр билан ижарада ҳамхона бўлиб яшашди. Ғулом ва Шодиёр бир-бирининг тамоман тескариси. Ғулом худди «Саодат соҳили»даги Ҳофиз кўйкий, «Ёзнинг ёлғиз ёдгори»даги Адаш Карвон сингари ҳалол, иймон-эътиқодли йигит. Шодиёр эса маишатга берилган. У ҳуқуқшунослик институтида ўқийди. Аммо дарсга бормайди. Ўзига ўхшаган бойвачча оғайнилари билан маишат, кайфу-сафо қилиб кунларини ўтказди. «Айтишича, у юридик институтда

---

¹²⁴ Султонов Х. Бобурнинг тушлари. 112-113-бетлар.

ўқишга қизиқмайди. Бу ерга ўқишга отаси мажбурлаб киритиб қўйган. Шодиёрнинг ўзига қолса, у футболчи, ё артист бўлмоқчи экан. «Менга калла ишлатмайдиган ўқиш бўлса» дейди у. Шодиёр дунёда иккита нарсани: рок мусиқаси ва машини ҳайдашни яхши кўради. Отаси у мактабни тугатганида «Жигули» машинаси олиб берган. Шодиёр ҳаром-ҳариш ишларга қўл уришдан асло тортинмайди. У имтиҳонларни топишириш учун ҳам пул беради ва бу ишини оддий, табиий ҳодиса деб билади. «Нима ҳаром-ҳариш? Ҳамма қатори, кўпчилик нима бўлса, биз ҳам шу. Умр бир марта берилади, ўйнаб-кулган қолади, бошқаси – бир тийин» дейди Шодиёр¹²⁵. Чунки маишатни ҳамма нарсдан устун деб биладиган, ҳаром-ҳариш йўллар билан пул топишга ружу қўйганлар даврасида улғайган. Шодиёр наша чекади. Унинг отаси, тоғаси ҳам Шодиёрга ўхшайди. Ғулом оқ кўнгил, раҳмдил, бировларга яхшилик қилишни бурчи деб билгани учун Шодиёрни ёмон йўлдан қайтармоқчи бўлади. Аммо Ғулом пул, маишат кутуртирган Шодиёрни тарбия қилолмайди. Наша чекиб, ўзини бошқаролмай қолган Шодиёр алданган бир қизни қутқармоқчи бўлган Ғуломни пичоклаб ўлдиради.

«Ёзнинг ёлғиз ёдгори» қиссасида ҳам ўз истак-хоҳишини ўйлаган Сатторнинг қотилликка қўл уриши, у алам, ҳасад оловида ёнганидан Адаш Карвоннинг ёлғиз ўғли Насиббекни отгани баён этилади. «Кўнгил озодадур...» қиссасида Шодиёрнинг қилмишидан кейинги ҳолати баён этилмайди. «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» қиссасида Сатторнинг изтироблари очиб берилади. Саттор турмадан Гулнорга «Илтимос, қарғаб-лаънатлаб бўлса-да, мени аҳён-аҳёнда ёд этиб турсанг. Зора, мен шунда диёдорингни яна тушларимда кўра олсам» деб хатлар ёзади. Лекин бу хатларини юбормайди. «Қайси юз билан юбораман, Гулнор?! Ахир, энди сенга лоақал хат ёзишга ҳам ҳаққим йўқ-ку!» деб изтироб чекади. Ёзган хатларини йиртиб ташлайди. Аммо Сатторни хотиралари доим азоблайди. Қиссада Сатторнинг изтироблари куйидагича тасвирланади: «Шу лаҳзанинг ўзида жуда кўп нарсани бирданига тушунди – ўтган умрни қайтариб бўлмаслигини, қачонлардир жаҳолат туфайлими, ҳасад туфайлими, муҳаббат туфайлими, содир этилган машъум хатони ҳам тузатиб бўлмаслигини, қанчалар оғир, машаққатли бўлмасин, энди бошқача яшаши кераклигини, бундан бўлак иложи йўқлигини...»¹²⁶.

Саттор хатоларини англамасдан аввалроқ Адаш Карвон ҳам, унинг хотини Ойниса ҳам ўғлининг қотили – Сатторнинг гуноҳини кечади. Адаш Карвоннинг хотини Ойниса вафот этаётган чоғида эрига: «Раҳмонбердининг ўғлини кечирдим, сиз ҳам

---

¹²⁵ Султонов Х. Бобурнинг тушлари. 45-бет.

¹²⁶ Султонов Х. Бобурнинг тушлари. 181-бет.

кечиринг» деб васият қилади. Адаш Карвон ўғлининг қотили Сатторни аллақачон кечирган бўлади. Ҳатто, судда ҳам унга ҳеч қандай даъво-жанжал йўқ эканини очик-ойдин айтган бўлади. Қиссада Адаш Карвоннинг Сатторга бу муносабат куйидагича тасвирланади: «Лекин шундай дегани билан, тирик жон, шу кунгача кўнгилда унга чексиз-чегарасиз адоват пинҳон экан. Таажжубки, фақат шу бугун, боя қабристонда, совуқ сағаналарга тикилиб ўтирганда ана шу кек ва қудрат алангага гўё аллақим сув сепгандек, жазиллаб ачишган жароҳатларига муздай малҳам қўйгандек бўлди. Ҳа, нек бўлган бўлса-бари ўтди! Энди қандай бўлмасин, Сатторни кўрмоғи, Сатторни кўрмоға, кампирнинг сўнги тилагини адо этмоғи керак. Токи бир бандам бечора умр бўйи ўртаниб ўтмасин! Буни шу пайтгача журъати етмасданми, кўнгилнинг исёнини босолмайми, айтмаган экан, энди айтиши ҳам қарз, ҳам фарз. Майли. Ахир расулуллоҳ айтмишларким: «Эртага қиёмат деган кун ҳам дарахт экингизлар»¹²⁷.

Адаш Карвон такводор, ҳудожой киши бўлгани боис бошига неки мушкуллик тушса, тақдирнинг ҳукми, унга кўниш, кўникиш, итоат қилиш керак, деб яшайди. Шунинг учун у бегуноҳ ўғлининг қотилини кечиришни истайди. Адаш Карвон Сатторни «шўрпешона» деб билади. Аммо Адаш Карвон ҳам қисмати чигалликларини ўйлаб, ожиз қолган пайтларда, саволларига жавоб тополмай қолиб: «Э поко парвардигоро! Нега мени бунча шўрпешона яратдинг? Ахир мен собир эдим-ку! Ахир умр бўйи буйруғингга бўйин эгиб ўтдим-ку! Тану жонимни бору йўғимни йўлингга бағишладимку! Балою офатларга дуч келган пайтлардимда ҳам, коронғу йўлларда қоқилган пайтларимда ҳам номингни дилимдан қўймадим, ҳеч қачон шиква-шикоят қилмадим, бошимга неки кўргилик тушса, сенинг ироданг деб билдим, ҳамиша ўзингга шукрона айтдим. Лекин энди сендан сўрайман, муборак даргоҳингга бош уриб ёлбориб сўрайман, айт, англлат менга: манглайи қора бу бандангнинг гуноҳи не эди? Нега мен ҳам одамларга ўхшаб бир рўшнолик кун кўрмадим? Нега менга фақат ситамни раво кўрдинг? Ёзуғим не эди, ҳаллоҳи олам?!» деб ич-ичидан эзилади¹²⁸.

Адаш Карвоннинг бу саволларида ҳеч кимга ҳасад, ғазаб, нафрат йўқ. Унинг кўнгилдан кечаётган Худога қилаётган мурожаатлари, илтижоларида ўз ҳаётидаги мураккабликлар, қисматидаги чалкашлар сабабини билиши истагини туради. Бундай хоҳиш, истак ҳар бир кишининг кўнгилда туради. Хаёриддин Султонов Адаш карвон характерида ўз ҳаёт йўлини тафтини қилиб, аввал англамаган ҳақиқатларини билиб

---

¹²⁷ Султонов Х. Бобурнинг тушлари. 179-бет.

¹²⁸ Султонов Х. Бобурнинг тушлари. 184-бет.

олаётган одам образини кўрсатган. Қабристондаги сағаналар, унда дўшпайиб турган қабрлар, улардаги турли мрамртош қабртошлари Адам Карвоннинг ўз ҳаёти ҳақида аввал ҳаёлига келмаган жуда кўп сир-синоатлар ҳақида ўйлаши, мушоҳада юритишига сабаб бўлади.

«Кўнгил озодадур...» қиссасида эса Гулханийнинг ҳаёлий сиймоси, у яратган «Зарбулмасал»даги қиёмат, ривоят, масал, мақоллар Ғуломнинг ўзи яшаб турган муҳит ҳақида ўйлаши, мушоҳада юритиши учун восита вазифасини бажаради. Ғуломнинг характерини ёзувчи унинг Гулханий билан ҳаёлий савол-жавоб ҳамда Шодиёр, раҳбар ишхонасидаги бошлиғи-оахбар, диссертация иши илмий раҳбари, ижарадаги хонадоши Шодиёрга муносабати орқали очиб беради.

Хайриддин Султоновнинг «Саодат соҳили», «Ёзнинг ёлғиз ёдгори», «Кўнгил озодадур...» қиссаларида ҳалоллик улуғланади. Бу қиссаларнинг бош қаҳрамонлари – иймон-эътиқодли, виждонли пок кишилар. Ҳофиз Кўйкий, Адаш Карвон, Ғулом доимо ҳалол меҳнат билан кун кечиради, бировларнинг ҳақида заррача ҳиёнат қилмайди. Улар ҳеч кимни алдамайди, бошқаларга озор етказмайди. Хайриддин Султонов Ҳофиз Кўйкий, Адаш Карвон, Ғуломнинг кўнгил кечинмаларини, уларнинг ноҳақликдан изтироб чекиши, адолат топталган пайтда бепарво эмаслигини ишонарли кўрсатади. Ўқувчи ушбу қиссаларнинг бош қаҳрамонлари характерида яхши кишиларнинг феъл-атвори, кечинмалари мужассамлаштирилганини дарҳол пайқайди. Ёзувчи асарларига хос ушбу хусусиятлар тўғрисида адабиётшунос Иброҳим Ғафуров шундай дейди: «Хайриддин Султонов оддий одамларнинг юракларидаги маънавий бойликларини, инсонни инсонийлик даражасида мўътабар қилиб турадиган хислатларни очишга алоҳида диққат қилади. Одамнинг юрагида маънавият гавҳари бор. Хайриддин Султонов ўз асарларида шу гавҳарга зиё тушганлар ёки яна ҳам аниқроғи, инсон дили нур таратадиган дамларни тасвирлашни ўз олдида мақсад қилиб кўяди»¹²⁹.

Хайриддин Султонов қаҳрамонлари қалби нурланган лаҳзаларни таъсирчан лавҳаларда тасвирлайди. Қаҳрамонлари характеридаги муҳим жихатларни уларнинг эзгуликка интилиши, рақиблари, душманлари ҳолатини тушуниши, уларга ачиниши орқали гавдалантиради. Ҳофиз Кўйкий у билан сафарга чиққан Бинокулнинг йўлда ҳалок бўлганини эслаб эзилади. Адаш Карвон ўғлининг қотили Сатторни шўрпешона ҳисоблайди, судда ҳам унга ҳеч қандай даъво-жанжали йўқлигини очик-ойдин айтади. «Кўнгил озодадур...» қиссаси қаҳрамони Ғулом ҳам маишатпараст Шодиёрни тўғри

---

¹²⁹ Султонов Х. Умр эса ўтаверади: Ҳикоялар. Т.: «Ёш гвардия», 1988. 272-бет.

солишга ҳаракат қилади. «Бир қарасанг, кўнгли очик, танги йигитга ўхшайди, бир қарасанг, дардан қочган каззобнинг ўзи» дейди у ҳақда.

Хайридин Султонов қиссалари асосий қаҳрамонлари характерида ҳалоллик асосий хислат сифатида бўртиб туради. Аммо уларнинг ҳалоллиги кимлар биландир кескин тўқнашувларда, мурасасиз олишувларда эмас, балки уларнинг ички изтироблари кўринади. Ёзувчи қаҳрамонлари муаммоларга дуч келганида айбни бошқалардан эмас, аввало ўзларидан излашади. Бу уларнинг қалбидаги зиддиятли кечинмалар таҳлили орқали кўрсатилади. Хайридин Султонов асарларидаги қаҳрамонлар қалб кечинмалари таҳлили ўқувчи эътиборини жалб этади. Ёзувчи қаҳрамонлари руҳиятини кўрсатишни асосий мақсади деб билади. Хайридин Султонов «Мени инсон руҳиятининг чексиз ғалаёнлари қизиқтиради» дейди¹³⁰.

«Саодат соҳили» қиссасида ёзувчи Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг руҳиятидаги чексиз ғалаёнлари таъсирчан тасвирлайди. Бобур улкан салтанат ҳукмдори бўлишига қарамай, доим кўнгли безовта яшаганлигини ишонарли кўрсатади. Шоҳ ва шоир Бобур ҳам худди Адаш Карвон сингари ўтган умрини, у билан дуч келган, оғир жангу жадалларда ёнида турган одамларни бир-бир хаёлидан ўтказди. Ўзини улкан денгизга тушиб қолиб, соҳил томон талпинаётган ҳолатда сезади. «Менга нажот берадиган саодат соҳили қаерда» деб изтироб чекади. Хайридин Султонов қиссаларида қаҳрамонларининг изтироб чекаётган ҳолатини кўрсатади. Адаш карвон тақдирнинг чигалликлари, қисматининг чалкашликлари ҳақида ўйлайди. Ғулом эса ҳалол, виждонли кишилар қийналиб яшаши, Шодиёр сингари пулдор, маишатпарастлар ҳалол, иймон-этиқодли кишиларни таҳқирлаши, ҳаром-харишдан, бошқаларни топташдан роҳатланадиган тўғри йўлга бошлашнинг қийинлиги ҳақида мушоҳада юритиб қийналади.

Хайридин Султонов ҳикоя ва қиссаларида қаҳрамонларнинг қалб кечинмалари таҳлили асосий ўрин тутди. Ёзувчининг қаҳрамонлар характерини намоён этиладиган руҳий таҳлилларида Абдулла Қодирий романларига хос оҳангдошлик сезилади. Хайридин Султоновнинг Абдулла Қодирий асарларининг бу жиҳатидан таъсирлангани унинг: «Руҳий таҳлил бобида Қодирий ўзига хос мактаб ва анъана яратган санъаткор эканлиги кўпдан эътироф этилгани ҳақиқат. Унинг таҳлили негизида инсонга ҳамдардлик, шавқат, жозоба туйғулари мужассам. Услубдаги бу жозибadorлик боис Қодирий тасвири ҳамиша қават-қават маъно касб этади, китобхонни турфа хил ўйларга

---

¹³⁰ «Ёшлик» журнали, 2005 йил 5-сон, 3-бет.

толдиради» деган сўзларида ҳам билса бўлади (Султонов Х. Бобурнинг тушлари. 263-бет).

Хайридин Султонов қиссаларида туйғулари гўзал, ўз ўтмиши, кечмиши, теварак-атрофидаги ҳодисалар ҳақида мушоҳада юритадиган таъсирчан қаҳрамонлар характери кўрсатилади.

Адабиётлар:

1. XX аср ўзбек адабиёти тарихи: Университетлар ва педагогика институтлари бакалавр ихтисосини оловчилар учун дарслик/ Н.Каримов, С.Мамажонов, Б.Назаров ва бошқалар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – 544 б.
2. Султонов Х. Ҳақиқат жамоли. Адабий ва публицистик мақолалар. – Тошкент: “MASHHUR-PRESS” нашриёти, 2019. – 304 б.
3. Султонов Х. Уч юз олтмиш тўрт кун. – Тошкент: “O’zbekiston” НМИУ 2019. – 440 б.
4. Султонов Х. Умр эса ўтаверади: Ҳикоялар. Т.: «Ёш гвардия», 1988. 272-бет.
5. Султонов Х. Саодат соҳили. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 188-бет.
6. Султонов Х. Навоий – 30. Жанри йўқ китоб. – Тошкент: “MASHHUR-PRESS” нашриёти, 2021. – 512 б.
7. Султонов Х. Қуёш барчага баробар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – 78-бет.
8. Султонов Х. Бобурнинг тушлари: Қиссалар. Ҳикоялар, Эсселар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. – 272 б.
9. Султонов Х. Бобурийнома: Маърифий роман. – Т.: «Шарқ», 1997. – 5-бет.
10. Султонов Х. Бир оқшом эртаги. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 208 б.
11. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2006 йил 20 январ.
12. «Ёшлик» журнали, 2005 йил 5-сон, 3-бет.